

Київський університет імені Тараса Шевченка

На правах рукопису

КУРАКІНА Вікторія Володимирівна

**ФОКУСОВАНІ ГРУПОВІ ІНТЕРВ'Ю У СОЦІОЛОГІЧНОМУ
ДОСЛІДЖЕННІ: МОЖЛИВОСТІ, ОБМЕЖЕННЯ ТА МЕТОДИКА
ПРОВЕДЕННЯ**

Спеціальність 22.00.02 - методологія та методи
соціологічних досліджень

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата соціологічних наук

Київ 1997

216:303.1

00760773 (U)

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Інституті соціології НАН України.

- Науковий керівник** - доктор соціологічних наук
Чурилов М.М.
- Офіційні опоненти** - доктор філософських наук, старший
науковий співробітник Паніотто В.І.

кандидат філософських наук, доцент
Стукало С.М.
- Провідна організація** - Київський державний економічний
університет, кафедра політології та
соціології

Захист відбудеться *20* лютого 1997 р. о *14* годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.00.05 в Київському університеті імені Тараса Шевченка за адресою: 252601, м. Київ, вул. Володимирська, 60, *ауд. 303.*

З дисертацією можна ознайомитись у науковій бібліотеці Київського університету імені Тараса Шевченка за адресою: 252601, м. Київ, вул. Володимирська, 58.

Афтореферат розіслано "11" січня 1997 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Ніколаєнко Л.Г.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Зростання інтересу до якісних методів збору інформації, їх наукова розробка та широке застосування в емпіричних дослідженнях є однією з характерних особливостей сучасного етапу у розвитку соціології. Це пов'язано, по-перше, з розвитком соціологічних теорій, що наголошують увагу на суб'єктивних підвалинах соціальної реальності та на необхідності вивчення соціальних об'єктів мікрорівня (символічний інтеракціонізм, етнометодологія, феноменологічна соціологія), а, по-друге, з усвідомленням відмінностей у пізнавальних можливостях кількісних та якісних методів збору соціологічної інформації, з усвідомленням вад кількісних методів при дослідженні поодиноких соціальних явищ, мотивації людей.

Розвиток методу фокусованих групових інтерв'ю у 50-70-х роках ХХ ст. характеризується двома різноспрямованими тенденціями. З одного боку, збільшується чисельність емпіричних досліджень (у першу чергу - маркетингових), в яких використовується цей метод, а з іншого - практично відсутні теоретичні розробки, присвячені дослідженню методологічних та методичних особливостей фокус-групових інтерв'ю. У 80-90-ті роки ХХ ст. тенденції розвитку фокусованих групових інтерв'ю поступово змінюються. Зокрема, більш активним стає використання фокус-груп у розв'язанні соціологічних завдань, а сам метод дедалі частіше стає об'єктом наукових досліджень.

Зазначені тенденції характеризують динаміку ставлення до фокус-групових інтерв'ю насамперед у західній соціології - в Україні цей метод ще не виступав об'єктом теоретичних розробок. При цьому варто підкреслити, що на Заході,

Ім. В. Стефаніва
АНУ Україна

незважаючи на певні здобутки, теоретичне осмислення методу фокусованих групових інтерв'ю знаходиться на початковій стадії. Дедалі нагальнішою стає потреба у комплексному дослідженні методологічних і методичних підвалин пізнавальних можливостей цього методу, у розробці науково обгрунтованих процедур контролю за надійністю фокус-групової інформації, у порівняльному аналізі фокусованих групових інтерв'ю як дискусій респондентів з 6 - 10 відкритих запитань, націлених на отримання інформації про їхні думки, очікування, установки, з іншими методами збору даних.

Міра наукового опрацювання проблеми. Метод фокусованих групових інтерв'ю вперше стає об'єктом наукового дослідження у 50-ті роки ХХ століття. Перша узагальнююча праця, присвячена фокус-групам (1956 р.), належить Р. Мертону. Американський соціолог, зокрема, підбиває підсумки застосування фокусованих групових інтерв'ю при вивченні ефективності засобів пропаганди під час Другої Світової війни та описує деякі характерні особливості цього методу.

У 80-90-ті роки ХХ ст. спостерігається активізація теоретичних досліджень, присвячених фокус-груповим інтерв'ю (А. Гольдман, Т. Грінбаум, Р. Крюгер, Д. Морган, Н. Хендерсон та ін.). Вивчення цього методу відбувається переважно у двох напрямках: з одного боку, розробляються організаційно-методичні проблеми, пов'язані з проведенням фокус-груп (етапи проведення, процедури запрошення респондентів, вимоги до модератора та учасників дискусій, класифікація респондентів залежно від їхньої ролі в обговоренні тощо), а з іншого - здійснюються порівняльний аналіз фокус-групових інтерв'ю та низки інших методів збору інформації й обгрунтування того, що

фокусовані групові інтерв'ю є якісним методом збору емпіричних даних.

Проте, на сьогодні багато з проблем, вивчення яких дозволяє адекватно оцінити пізнавальні можливості фокусованих групових інтерв'ю, лише поставлені та потребують детального дослідження. Так, недостатньо розробленими у сучасній соціології залишаються проблема надійності фокус-групової інформації, проблема контролю за чинниками, які впливають на якість інформації, що отримується за допомоги фокус-групових інтерв'ю. Необхідним є дослідження цих проблем на ґрунті теоретичних розробок, присвячених проблемі якості соціологічної інформації (В. Воловіч, Б. Докторов, В. Паніотто, Г. Саганенко та ін.).

Достатньо актуальним є дослідження фокусованих групових інтерв'ю як різновиду методу опитування, що належить до якісних методів збору даних. Розв'язання цього завдання значною мірою пов'язане з методологічним осмисленням концепції запитання у фокус-групах та специфіки фокус-групового спілкування. Значні розробки як стосовно ролі запитання у соціологічному пізнанні (І. Бутенко, І. Журавльова, О. Маслова, В. Ядов та ін.), так і щодо впливу спілкування між соціологом і респондентами на якість інформації (І. Бутенко, В. Паніотто, Г. Погосян та ін.) є суттєвим методологічним підґрунтям для вивчення зазначених проблем.

Не менш важливим з погляду дослідження якісної специфіки методу фокусованих групових інтерв'ю, але не здійсненим на сьогодні, є порівняння цього методу з ігровими соціологічними методами та колективними моделями експертного опитування у контексті існуючих розробок з проблеми використання групової

роботи у соціології (В. Дудченко, В. Макаревіч, С. Маслов, С. Степанов та ін.).

Перспектива використання методу спостереження при проведенні фокус-груп з метою внутрішнього контролю даних та отримання додаткової інформації лише поставлена у сучасній соціології, у зв'язку з чим існує потреба у розробці схеми такого спостереження та в аналізі його методологічних підвалин. І, нарешті, необхідною є подальша розробка моделі аналізу фокус-групової інформації у зв'язку з усвідомленням вад семантичного підходу до інтерпретації даних.

Об'єктом дослідження є фокусовані групові інтерв'ю як метод збору соціологічної інформації. **Предметом дослідження** є методологічні та методичні засади пізнавальних можливостей методу фокус-групових інтерв'ю.

Мета і завдання дослідження. Метою дисертації є розкриття методологічних засад, методичних особливостей і сфер застосування фокусованих групових інтерв'ю як якісного методу збору соціологічної інформації.

Реалізація цієї мети потребує розв'язання таких завдань:

- дослідження методологічних підвалин пізнавальних можливостей фокусованих групових інтерв'ю;
- вивчення проблеми надійності фокус-групової інформації;
- аналіз процедур відбору респондентів для участі у фокус-групах;
- розробка методологічних принципів і схеми використання методу спостереження у фокус-групових інтерв'ю;
- визначення особливостей фокусованих групових інтерв'ю як різновиду методу групової роботи;
- аналіз технік проведення фокус-групових дискусій;

- розробка моделі аналізу фокус-групової інформації.

Теоретико-методологічними засадами роботи є соціологічні концепції, що належать до традиції розуміючої соціології, а також теоретичні розробки, пов'язані з дослідженням пізнавальних можливостей існуючих методів збору соціологічної інформації.

Емпіричну базу дисертації становлять результати наступних досліджень:

1. "Донбас як регіон потенційного соціального вибуху на території України" (1993 р.)
2. "Безпека для Європи" (1993 р.)
3. "Українська служба радіостанції БіБіСі" (1993 р.)
4. "Серія телепрограм "Як себе нагодувати?" (1994 р.)
5. "Радіореклама компанії UTEL " (1994 р.)
6. "Нові марки цигарок компанії "Philip Morris" (1995 р.)
7. "Угорська фармакологія на українському ринку" (1995 р.)
8. "Використання методу фокусованих групових інтерв'ю при підготовці інструментарію масового опитування" (1996 р.)

Наукова новизна роботи полягає у розкритті методологічних і методичних засад пізнавальних можливостей фокусованих групових інтерв'ю як якісного методу збору емпіричних даних. Головними положеннями, які визначають наукову новизну дисертації, є :

- визначено, що чинними підвалинами пізнавальних можливостей фокус-групових інтерв'ю є специфічне використання відкритих запитань та фокус-групове спілкування. Доведено, що застосування відкритих запитань у фокусованих групових інтерв'ю характеризується залученням потенціалу всіх існуючих у природній мові типів запитань, можливістю адаптації

запитань до індивідуальних особливостей респондентів, наданням респондентам можливості відповідати на запитання у прийнятній для них формі та самостійно порушувати питання за темою дослідження, широким застосуванням уточнювальних запитань та здійсненням обговорення від більш загальних до менш загальних запитань за єдиним спектром параметрів;

- з'ясовано, що сутність фокус-групового спілкування полягає у тому, що воно має розуміючий характер, тобто створює умови як для кращого розуміння дослідником установок, мотивації респондентів, так і для взаєморозуміння між самими респондентами. Виявлено, що підґрунтям розуміючого характеру фокус-групового спілкування є значна актуалізація індивідуального досвіду респондентів у межах дискусії, аргументований характер обговорення, спонтанне моделювання учасниками процесу комунікації щодо об'єкта дослідження, знань про об'єкт, його структури та перспектив розвитку, фіксація індивідуальних моделей ситуацій у груповому мовному дискурсі, а також можливість висловлювання респондентами як знань про об'єкт дослідження, так і особистого ставлення до нього;

- доведено, що у фокусованих групових інтерв'ю значною мірою долається негативний вплив на якість інформації причин нездатності респондентів правильно відповідати на запитання та деяких причин, пов'язаних з небажанням респондентів щиро відповідати на запитання соціолога. Визначено, що це стає можливим завдяки комфортності обстановки фокус-групових дискусій, процедурі завчасного запрошення респондентів, більш повному, ніж у ситуації масового опитування, врахуванню особливостей сприйняття, пам'яті, рефлексивних здібностей респондентів;

- обґрунтовано, що фокусовані групові інтерв'ю є ігровим соціологічним методом, засадовим стосовно якого є змагальне рефлексивне сходження респондентів по шляху більш комплексного розгляду об'єкта дослідження. З'ясовано, що фокус-групова динаміка характеризується як гнучкою внутрішньогруповою структурою, що відтворюється завдяки реалізації принципу структури й антиструктури, так і відсутністю низки групових феноменів, властивих природним та деяким лабораторним групам (групові норми, необхідність прийняття групових рішень).

Практична значущість дослідження полягає у розробці рекомендацій з відбору респондентів для участі у фокус-групах, здійснення спостереження у межах проведення фокус-груп і контролю за якістю фокус-групової інформації, а також у розробці та класифікації технік ведення фокус-групових дискусій і в обґрунтуванні можливості використання цього методу при підготовці інструментарію масових опитувань. Результати дослідження пізнавальних можливостей фокусованих групових інтерв'ю можуть бути використані при викладанні методології та методики конкретних соціологічних досліджень.

Апробація результатів. Про результати дисертаційного дослідження автор доповідав на методологічному семінарі Інституту соціології НАН України (Київ, 1993), на методичному семінарі "Пізнавальні можливості методу фокусованих групових інтерв'ю", організованому соціологічною службою СОЦИС - Gallup International (Київ, 1995), а також на науково-практичній конференції "Етнополітичні та етнокультурні проблеми України" (Київ, 1996).

Структура дисертації визначена метою й головними завданнями дослідження. Дисертація складається із вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаної літератури та чотирьох додатків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У *вступі* визначені ступінь опрацьованості проблеми, актуальність, новизна, мета та завдання роботи, її теоретико-методологічні засади, об'єкт, предмет, емпірична база та практична значимість дослідження, а також проаналізовано причини, що заважали використанню фокус-групових інтерв'ю у розв'язанні соціологічних завдань у 50-70-ті роки ХХ століття.

Перший розділ - "Методологія пізнання соціальної реальності та розвиток методів збору соціологічної інформації" - присвячено вивченню закономірностей розвитку методів збору емпіричних даних у контексті залежностей, що існують між особливостями еволюції соціологічної теорії та методів збору інформації. Дисертант доводить, що існує залежність між спрямованістю соціологічної теорії (натуралізм/суб'єктивізм) і тими методами, яким під час панування конкретної теорії віддається перевага в емпіричних дослідженнях. Так, у періоди розквіту макротеорій і моделі соціальної реальності як сталої безконфліктної цілісності переважають кількісні методи збору соціологічної інформації. З іншого боку, гуманізація соціологічної теорії супроводжується активізацією якісного підходу в емпіричних дослідженнях.

Автор доходить висновків, що, по-перше, у соціологічній теорії ХХ ст. спостерігається тенденція посилення уваги до проблеми суб'єкт-суб'єктних відносин, до проблеми конструювання соціальної реальності з огляду на індивідуальні

особливості людей, а розвиток методів збору емпіричних даних у ХХ ст. відбувається на шляху дедалі тіснішої співпраці з соціальною психологією та спільного використання кількісних і якісних методів в емпіричних дослідженнях, а, по-друге, що виникнення методу фокусованих групових інтерв'ю є закономірним етапом у розвитку соціології як з погляду еволюції теорії, так і з погляду еволюції методів збору соціологічної інформації.

Методологічні підвалини пізнавальних можливостей методу фокусованих групових інтерв'ю та проблема надійності фокус-групової інформації є предметом дослідження у *другому розділі* - "Фокусовані групові інтерв'ю як різновид методу опитування". Доведено, що специфічне використання відкритих запитань та фокус-групове спілкування виступають як чинні підвалини пізнавальних можливостей фокус-групових інтерв'ю. Проаналізовано проблему відбору респондентів для участі у фокус-групах та методи контролю за надійністю фокус-групової інформації, запропоновано схему використання методу спостереження у фокус-групових інтерв'ю.

У *першому параграфі* - "Концепція запитання у фокусованих групових інтерв'ю" - визначені характерні особливості використання питань у фокус-групах та доведено, що фокусовані групові інтерв'ю реалізують пізнавальний потенціал відкритих запитань більшою мірою, ніж різновиди масового опитування.

Аналізуючи обмеження пізнавальних можливостей масових опитувань та закритих запитань як чинних для цих методів інструментів пізнання, автор обґрунтовує переваги відкритих запитань при дослідженні структурованості свідомості респондентів, їхньої мотивації та переваги фокус-групових

інтерв'ю стосовно подолання найсуттєвіших перешкод для отримання вірогідної інформації за допомоги відкритих запитань. Зокрема доведено, що у фокус-групових інтерв'ю долаються або значною мірою нейтралізуються такі труднощі використання відкритих запитань у масових опитуваннях, як необхідність достатньо конкретних формулювань відкритих запитань, необхідність врахування у запитаннях особливостей респондентів, пов'язаних з рівнем їхніх знань та рефлексії, необхідність письмової відповіді на відкрите запитання тощо.

Так, труднощі, пов'язані з відмінностями у писемності, рівні знань та рефлексії між респондентами, почасти долаються у фокус-групах завдяки внутрішньогруповій взаємодії, вільному усному спілкуванню, можливості відповідати на запитання у прийнятній для респондентів формі. У фокус-групах можуть обговорюватися питання найрізноманітнішої складності. Це стає можливим завдяки достатній кількості часу, відведеного на дискусію, комфортності обстановки опитування, заохоченню всіх точок зору.

За думкою автора, питання фокус-групової дискусії повинні формулюватися так, щоб сприяти рефлексивному зануренню у сутність проблеми з постійним утриманням загальних рис, цілісності об'єкта дослідження. Доведено, що реалізація цього принципу забезпечується побудовою запитань від більш загальних до менш загальних і здійсненням аналізу кожного із запитань за загальною схемою. Зокрема, якщо, наприклад, фокус-групи присвячені тестуванню радіопрограми, модератор - незалежно від міри спільності запитання - прагне вивчити кожне з них на трьох рівнях:

а) з'ясування модальних оцінок, асоціацій, що викликаються конкретним аспектом програми, та природних для респондентів засад для його порівняння з подібними параметрами передач інших радіостанцій;

б) аналіз того, як пов'язаний параметр програми, що досліджується, з іншими її характеристиками (яке сполучення параметрів можна вважати оптимальним і чому? якою мірою враження від конкретного параметра впливає на враження від передачі загалом? якими є прийнятні варіації цього параметра з огляду на можливі зміни інших характеристик програми?);

в) виявлення напрямків і конкретних пропозицій щодо вдосконалення конкретного параметра програми.

Така модель обговорення сприяє досягненню більшої глибини аналізу об'єкта дослідження.

Другий параграф - "Сутнісні ознаки фокус-групового спілкування" - присвячено дослідженню відмітних ознак фокус-групового спілкування та обґрунтуванню їхнього позитивного впливу на якість фокус-групової інформації.

Автор доводить, що у фокус-групах потенціал спілкування реалізується більшою мірою, ніж у різновидах масового опитування. Обґрунтовано, що у процесі проведення фокус-групових дискусій створюються умови, по-перше, для кращого розуміння установок, мотивації людей з боку дослідника та, по-друге, для взаєморозуміння між респондентами. У зв'язку з цим робиться висновок, що фокус-групове спілкування має розуміючий характер.

Наголошено, що розуміючий характер фокус-групового спілкування виявляється насамперед у тому, що воно дозволяє з'ясувати не лише думки людей, але і підвалини цих думок. Це

стає можливим завдяки актуалізації індивідуального досвіду людей щодо об'єкта дослідження у межах дискусії та обґрунтованому характеру думок, що їх висловлюють респонденти.

Однією з відмітних ознак фокус-групового спілкування як розуміючого спілкування є і те, що воно пронизано духом моделювання. Дисертант виокремлює чотири рівні моделювання у фокус-групах. По-перше, у процесі фокус-групового спілкування моделюється процес комунікації щодо об'єкта, який вивчається: особливості цієї комунікації, які мають місце у реальному житті. переносяться у групову дискусію та стають однією з підвалин для розуміння установок людей. По-друге, учасники фокус-груп моделюють знання про об'єкт, виокремлюючи у ньому більш чи менш значимі характеристики. По-третє, учасники фокусованих групових інтерв'ю моделюють структуру об'єкта - як стосовно внутрішньооб'єктних залежностей, так і стосовно зв'язків об'єкта з оточенням. І, по-четверте, у процесі фокус-групового спілкування об'єкт моделюється у розвитку: тут центральним стає питання про необхідні для об'єкта дослідження зміни та про їхні наслідки.

Обґрунтовано, що у фокус-групах респонденти схильні виявляти не тільки знання про об'єкт, але і власне ставлення до об'єкта дослідження. Аналізуючи характер модальності висловлювань респондентів, дослідник в змозі оцінювати міру впевненості респондента у тому, що він говорить, і, як наслідок, краще розуміти установки людей.

Дослідженню процедур відбору респондентів для участі у фокус-групах присвячено третій параграф - "Відбір респондентів для участі у фокус-групах". Проаналізовано проблеми

статистичної та змістовної репрезентативності фокус-групових інтерв'ю.

Фокус-групові інтерв'ю - це метод збору інформації, застосування якого передбачає, що володіння певним досвідом постає і як умова відбору, і як характеристика респондента. Доведено, що учасники фокус-груп - це не звичайні респонденти, а інформанти, тобто люди, які володіють досвідом щодо проблеми дослідження і тому потенційно здатні надати необхідну для дослідника інформацію. Інформанти у процесі фокус-групових дискусій не лише подають інформацію про власні думки, але і репрезентують групу людей, котрі володіють, як і вони самі, досвідом щодо об'єкта дослідження, в зв'язку з чим автор розглядає фокусовані групові інтерв'ю як різновид опитування представників.

Підкреслено, що зазначена особливість відбору респондентів для участі у фокус-групах потребує врахування не лише проблеми репрезентативності, але і проблеми обґрунтованості процедури відбору.

Автор виокремлює чотири чинних канали відбору респондентів для участі у фокус-групах: за допомоги випадкового відсіюючого телефонного опитування, через звернення до організацій, через знайомих та через громадські місця. Стосовно кожного з цих каналів відбору розглянуто різні способи виборки.

Перший різновид відсіюючого телефонного опитування, що використовується при відборі респондентів для участі у фокус-групах, базується на телефонних книгах, другий передбачає генерацію на ЕОМ рівномірно розподілених випадкових чисел та їх використання як телефонних номерів, третій ґрунтується на єдиній картотеці квартирних абонентів. Найнадійнішим способом

відбору респондентів для участі у фокус-групах є випадкове відсіююче опитування на підставі єдиної картотеки квартирних абонентів.

Відбір через організації проводиться на підставі списків робітників організацій, довідників, в яких вказані характеристики робітників. Залежно від наявності інформації про необхідні дослідникові характеристики респондентів і чисельності людей, які відповідають цим характеристикам, використовують суцільний відбір, під час якого за допомоги фільтруючих запитань виявляються респонденти з необхідними ознаками, квотний відбір або такі різновиди випадкового відбору, як імовірнісний і систематичний.

Третій канал відбору респондентів для участі у фокус-групах передбачає використання варіантів спрямованого відбору. У першому випадку за допомоги знайомих дослідника для участі у фокус-групових інтерв'ю запрошуються особи з певним розподілом відповідних характеристик, у другому використовується такий різновид не випадкового відбору, як метод "сніжного кома".

При відборі через громадські місця також використовуються варіанти спрямованого відбору - зокрема, метод першого стрічного, або його комбінація з квотним відбором. Під громадськими місцями у цьому випадку розуміють місця можливої концентрації груп респондентів, що відповідають необхідним вимогам згідно з метою дослідження.

Проблема надійності фокус-групової інформації є предметом дослідження у четвертому параграфі - "Якість фокус-групової інформації: можливі помилки та методи їх контролю".

Аналіз можливих зміщень у фокус-груповій інформації здійснено на ґрунті розрізнення помилок, пов'язаних з небажанням респондента сумлінно відповідати на запитання, та помилок, пов'язаних з нездатністю респондента правильно відповідати на запитання. Автор доводить, що негативний вплив деяких причин помилок першого типу на якість фокус-групової інформації значною мірою нейтралізується.

Так, у фокус-групах є практично відсутнім негативний вплив чинника відриву респондентів від їхніх власних занять завдяки попередньому запрошенню учасників і такого чинника, як несприятлива обстановка опитування. З іншого боку, підкреслено, що у фокус-групових дискусіях досить великою є можливість помилок, пов'язаних з присутністю модератора. Запобігання таким помилкам автор пов'язує з послідовною реалізацією вимоги з'ясування всього різноманіття існуючих думок і з суворим дотриманням правила епохе, згідно з яким модератор утримується від висловлювання власних поглядів та веде дискусію з позиції "наївного спостерігача". Дотримання цього правила є одним з найважливіших показників високої кваліфікації модератора.

Доведено, що фокусовані групові інтерв'ю передбачають більш ретельне врахування особливостей свідомості та досвіду респондентів, ніж кількісні різновиди методу опитування. Завдяки гнучкому зворотному зв'язку між модератором і респондентами, активізуючій ролі внутрішньогрупової взаємодії, наявності досвіду щодо об'єкта дослідження у учасників фокус-груп негативний вплив причин нездатності респондента правильно відповідати на запитання також значною мірою зменшується.

У п'ятому параграфі - "Спостереження у структурі фокусованих групових інтерв'ю" - проаналізовано методологічні засади використання методу спостереження при опитуванні респондентів, різні види спостереження у фокус-групах та запропоновано формалізовану схему дослідницького спостереження за вербальною та невербальною поведінкою учасників фокус-груп.

Обґрунтовано тезу про необхідність вивчення мотивації людей не лише з оглядом на їхні вербалізовані відповіді під час опитування, але і на підставі невербальних проявів їхньої активності (жести, міміка, вигуки та ін.). Доведено, що метод спостереження є дуже корисним при аналізі конгруентності невербальної поведінки та висловлювань респондентів.

Автор виокремлює два різновиди спостереження, що здійснюється в процесі проведення фокус-груп. Прикладне спостереження має підконтрольний, несистематичний, включений, структурований характер і здійснюється модератором з метою налагодження дискусії, подолання можливого дискомфорту респондентів тощо. Прикладне спостереження, на думку автора, здійснюється у двох напрямках, тісно пов'язаних один з одним: перший з них полягає у спостереженні за особливостями комунікації між респондентами, а другий - у спостереженні за індивідуальними особливостями учасників дискусії. Результати прикладного спостереження не фіксуються модератором у процесі самої дискусії у письмовій формі та використовуються ним оперативно за ходом обговорення.

Дослідницьке спостереження має підконтрольний, невключений, структурований, систематичний характер і здійснюється помічником модератора. Головна позитивна якість

дослідницького спостереження порівняно з прикладним спостереженням полягає в тому, що воно має систематичний та невключений характер.

Запропоновано схему дослідницького спостереження, мета якого - бути джерелом додаткової інформації та методом контролю вербалізованих даних, що отримуються під час фокус-групових дискусій. Згідно з цією схемою помічник модератора у картках "Загальна характеристика дискусії", "Ситуація перед початком дискусії", "Ситуація після закінчення дискусії" та у картках за блоками запитань фіксує деякі особливості психодинаміки фокус-груп, ставлення респондентів до модератора і до теми дослідження, а також оцінює щирість, самостійність та зацікавленість відповідей респондентів.

Третій розділ - "Фокус-групова дискусія як групова робота" - присвячено дослідженню методичних особливостей фокусованих групових інтерв'ю як методу, що базується на організованому груповому спілкуванні. Проаналізовано характерні ознаки фокус-групової динаміки порівняно з особливостями групової динаміки при використанні ігрових соціологічних методів і деяких колективних моделей експертного опитування. Розкрито сутність технік ведення фокус-групових дискусій і запропоновано їх класифікацію.

Методологічний аналіз особливостей фокус-групової динаміки та порівняння внутрішньогрупових процесів, властивих фокус-груповим інтерв'ю та іншим соціологічним методам збору даних, здійснено у *першому параграфі* - "Фокус-групова динаміка: сутнісні ознаки та особливості відтворення". Доведено, що фокусовані групові інтерв'ю належать до ігрових методів збору емпіричної інформації. Фокус-групову дискусію розглянуто

як змагательне рефлексивне сходження, що підтримується багатобічністю проблеми та індивідуальними відмінностями у підходах респондентів.

Фокус-групова динаміка відрізняється від динаміки групової роботи у виробничих іграх і за роллю ведучих (модератора чи ігротехніка), і за структурою внутрішньогрупових взаємодій. У фокус-групах не існує заздалегідь заданої рольової структури, а модератор у фокус-групі виконує функцію радше координатора, ніж одноосібного керівника, вказівки якого заторкують усі боки групової роботи.

Схожість фокус-групової динаміки та динаміки групової роботи при проведенні експертних опитувань за моделями рефлексивного полілогу і позиційної дискусії полягає насамперед у схожості правил, яким підпорядковуються учасники. Загалом фокус-групові дискусії створюють кращі можливості для спонтанної самореалізації респондентів, ніж зазначені моделі експертного опитування. Доведено, що ці можливості забезпечуються: 1) відсутністю у фокус-групах групових норм як засобу контролю за поведінкою учасників; 2) реалізацією принципу структури та антиструктури. Реалізація цього принципу здійснюється групою спонтанно та підтримується модератором.

У другому параграфі - "Техніки проведення фокусованих групових інтерв'ю" - проаналізовано техніки, що використовуються модератором фокус-групових дискусій. Запропоновано класифікацію технік ведення фокус-груп відповідно до тих завдань, які вони допомагають розв'язувати.

Автор розподіляє техніки проведення фокус-груп на два різновиди: техніки, що використовуються на етапі знайомства, тобто у період між прибуттям респондента і початком дискусії, та

техніки ведення фокус-групових дискусій. До технік першого типу автор відносить техніку зустрічі респондентів, техніку пересаджування учасників за столом дискусії з метою налагодження конструктивного обговорення, техніку "випускання пари", техніку ознайомлення з правилами дискусії та інші.

Серед технік ведення дискусії автор виокремлює головні та допоміжні техніки. Обидва різновиди технік ведення дискусії використовуються впродовж усього обговорення, але якщо перші з них є техніками роботи з інформацією, то другі зорієнтовані на розкріпачення учасників, на подолання захисних реакцій з їхнього боку і т.д. До головних технік віднесено такі техніки, як "єдність з", "моделювання", "я та інші", "асоціація", "контраст", "запрошення до дискусії" й "уточнення". До допоміжних технік - "активізація", "пауза", "нейтралізація бар'єрів", "відкритість", "концентрація уваги".

Обгрунтовано важливість використання у фокус-групах проєктивних технік як засобів, що допомагають краще зрозуміти структурованість свідомості респондентів, їхню мотивацію. З іншого боку, підкреслено, що активне використання технік "єдність з", "контраст", "уточнення" допомагає краще вивчити міру сталості думок та очікувань респондентів.

Головні етапи та сутність аналізу фокусованих групових інтерв'ю досліджено у *четвертому розділі* - "Аналіз фокус-групової інформації". Вивчення цієї проблеми здійснено у контексті критичного осмислення пізнавальних можливостей семантичного підходу до інтерпретації даних.

Автор виходить з того, що відповіді респондентів повинні бути первинним матеріалом, а не однозначною вказівкою для аналізу та науково виважених висновків. Така роль відповідей

респондентів на запитання соціолога ґрунтується не лише на існуванні смислової шпарини між відповідями та фактами свідомості, які ці відповіді покликані відобразити, але й на тому, що вербальні відповіді не виступають як єдиний індикатор стану свідомості респондентів.

Обґрунтовано тезу, що стосовно якісних методів збору соціологічної інформації необхідною є розробка технології аналізу даних "від респондентів", а не виходячи з інструментів вимірювання, як це має місце при застосуванні кількісних методів збору емпіричних даних.

Запропоновано схему аналізу фокус-групових даних, згідно з якою аналіз здійснюється на підставі інформації, що передається на вербальному та невербальному рівнях. При інтерпретації фокус-групової інформації враховуються індивідуальні характеристики респондентів, включаючи їхні психологічні особливості, психодинаміка групи та притаманні фокус-групі особливості рольової динаміки, вербальні відповіді учасників, а також міра збігу значень їхньої вербальної і невербальної поведінки. Аналіз фокус-групової інформації проводиться від дискусії до дискусії з метою найбільш повного дослідження позицій учасників та особливостей групового сприйняття проблеми.

Наголошено на важливості врахування імпліцитної спрямованості висловлювань, особливостей аргументів респондентів при аналізі установок учасників фокус-груп. Підкреслено, що аналіз міри задоволеності об'єктом дослідження повинен включати інтерпретацію емоційно-забарвлених суджень в контексті усіх висловлювань, які стосуються конкретного питання. Доведено перспективність аналізу макроструктур групового

дискурсу та моделей, створених учасниками, з метою більш комплексного дослідження інтерсуб'єктивних і суб'єктивних підвалин інтерпретації респондентами об'єкта дослідження. Розкрито послідовність здійснення аналізу фокус-групової інформації та запропоновано модель звіту за результатами фокусованих групових інтерв'ю.

П'ятий розділ - "Сфери застосування методу фокусованих групових інтерв'ю" - присвячено аналізу проблеми застосування фокус-групових інтерв'ю з точки зору завдань, які вже розв'язуються за допомоги цього методу, та осмисленню перспектив подальшого використання фокус-груп у соціології та в маркетингових дослідженнях.

Дослідженню особливостей застосування фокусованих групових інтерв'ю у соціології й аналізу досвіду використання методу у цій галузі в Україні присвячено *перший параграф* - "Використання фокусованих групових інтерв'ю у розв'язанні соціологічних завдань".

У дисертації підкреслено, що, незважаючи на значний потенціал фокус-групових інтерв'ю як самостійного методу збору даних (при дослідженні поодиноких груп населення, тестуванні дослідницьких програм тощо), цей метод використовується у соціології переважно у сполученні з кількісними методами збору інформації. Зокрема, фокус-групи часто використовуються у розвідувальних і додаткових дослідженнях. У першому випадку фокус-групи виконують функцію методу, що дозволяє більш компетентно підготувати головне дослідження, а у другому - роль методу, який допомагає уточнити вже отримані в головному дослідженні результати та здійснити більш якісну інтерпретацію цих даних.

На підставі результатів фокус-групових досліджень, проведених в Україні, автор доводить перспективність використання фокус-групових інтерв'ю при вивченні причин збереження соціальної напруженості в країні, проблем військової, політичної та екологічної безпеки України. Результати досліджень свідчать і на користь того, що масштабні фокус-групові проекти, що проводяться з урахуванням регіональних особливостей країни та розподілу соціально-демографічних характеристик населення, є суттєвою підвалиною для комплексного моделювання соціальних процесів.

В роботі узагальнені результати методичного експерименту, що був проведений автором з метою з'ясування можливостей фокус-групових інтерв'ю у підготовці надійного інструментарію масштабного соціологічного дослідження. Розв'язання цього завдання було здійснено у процесі порівняння двох варіантів методики головного дослідження: перший з них був підготовлений групою дослідників, а другий створений за результатами фокус-групового тестування першого. Автор доводить, що використання фокус-груп при підготовці інструментарію масового опитування позитивно впливає на якість інформації, але при цьому підкреслює, що цей спосіб тестування інструментарію не виключає необхідності звернення до інших заходів забезпечення надійності методики.

У другому параграфі - "Застосування методу фокусованих групових інтерв'ю у маркетингових дослідженнях" - визначені головні напрямки використання фокусованих групових інтерв'ю у дослідженні ринку й проаналізовано низку конкретних прикладів проведення фокус-груп при розв'язанні маркетингових завдань в Україні.

Дослідження ринку передбачає, з одного боку, його дослідження як певного статичного цілого, тобто цілого, в якому вже визначені позиції існуючих суб'єктів діяльності, і, з іншого - вивчення ринкових можливостей. У дослідженнях першого типу більш перспективними є кількісні методи збору даних, а при вивченні ринкових можливостей необхідно активно використовувати насамперед якісні методи - включене спостереження, фокусовані групові інтерв'ю, глибинне інтерв'ю. Обґрунтовано, що використання фокус-груп є перспективним при створенні концепції продукту, при сегментуванні ринку та при позиціюванні товару на ньому.

Розглядаючи особливості проведення фокус-груп, присвячених тестуванню радіо- та телепрограм, рекламної продукції, а також при вивченні ринку ліків і тютюнових виробів, автор доводить перспективність багатостадійних фокус-групових інтерв'ю та використання таких психологічних технік, як тест незакінчених речень і семантичний диференціал. З іншого боку, проаналізовано позитивні якості та вади індивідуального і групового ранжування у межах фокус-груп.

У висновках підбиваються підсумки дослідження й окреслюються перспективи подальшої розробки проблем, порушених у дисертації.

У додатках до роботи представлені зразки керівництва модератору, телефонного опитувальника для відбору респондентів та картки спостереження за поведінкою учасників фокус-груп.

В результаті дослідження фокусованих групових інтерв'ю як методу збору соціологічної інформації дисертант дійшов до таких висновків:

- фокусовані групові інтерв'ю - це якісний метод збору інформації, метою якого є вивчення думок, мотивації людей крізь призму їх індивідуального досвіду;

- підгрунття пізнавальних можливостей фокус-групових інтерв'ю складають специфічне використання відкритих запитань та фокус-групове спілкування. Застосування відкритих запитань у фокусованих групових інтерв'ю характеризується залученням потенціалу усіх існуючих у природній мові типів запитань, можливістю адаптації питань до індивідуальних особливостей респондентів та широкого застосування уточнювальних запитань, обговоренням запитань від більш загальних до менш загальних за єдиною схемою;

- фокус-групове спілкування має розуміючий характер. Засадами розуміючого характеру фокус-групового спілкування є актуалізація індивідуального досвіду респондентів у межах дискусії, аргументований характер обговорення, багаторівневе моделювання учасниками об'єкта дослідження, а також можливість висловлювання респондентами як знань про об'єкт, так і особистого ставлення до нього;

- фокусовані групові інтерв'ю є ігровим соціологічним методом. Фокус-групова динаміка характеризується, з одного боку, гнучкою внутрішньогруповою структурою, яка відтворюється завдяки реалізації принципу структури та антиструктури, а з іншого - відсутністю низки групових феноменів, притаманних природним і деяким лабораторним групам (групові норми, необхідність прийняття групових рішень).

Основні положення дисертації відображені у таких публікаціях:

1. Фокусовані групові інтерв'ю як метод збору соціологічної інформації // Філософська та соціологічна думка. - 1993. - № 2 - С.151-156. (0.6 др. арк.).
2. Нове слово у соціології ачи повторення старого? // Український оглядач. - 1993. - № 5 - С. 7. (0.5 др. арк.).
3. Концепція запитання у фокусованих групових інтерв'ю // Філософська та соціологічна думка. - 1996. - № 5-6. - С. 97-108. (1.4 др. арк.).

Куракина В.В. Фокусированные групповые интервью в социологическом исследовании: возможности, ограничения и методика проведения. - Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата социологических наук по специальности 22.00.02 - методология и методы социологических исследований, Киевский университет имени Тараса Шевченко, Киев, 1997.

Диссертация посвящена изучению методологических и методических оснований познавательных возможностей метода фокусированных групповых интервью. Анализируются концепция вопроса в фокус-групповых интервью и специфика фокус-группового общения. Разрабатываются процедуры отбора респондентов для участия в фокус-группах, методы контроля за надежностью фокус-групповой информации и схема использования метода наблюдения при проведении фокус-групп. Осмысливаются характерные особенности фокус-групповой динамики и анализа фокус-групповой информации. Предлагается классификация техник ведения фокус-групповых дискуссий.

Kurakina V.V. Focus groups in sociological research: possibilities, restrictions and technique of conducting. - Manuscript.

The dissertation submitted to the candidate of sociology degree with the specialization 22.00.02 - methodology and methods of sociological researches.- National Taras Shevchenko University of Kyiv, Kyiv, 1996.

The thesis is devoted to the investigation of methodological and methodical bases of cognitive abilities of the focus group interviews. The concept of the focus-group question and the specific of focus-group discourse are analysed. Procedures for respondents selection, methods of control over reliability of focus-group information and the scheme of the use of the observation in focus groups are worked out. Specific of focus group dynamics and the analysis of focus-group information are examined. Classification of techniques for focus-group discussions is proposed.

Ключові слова: фокусовані групові інтерв'ю, якість фокус-групової інформації, якісний метод збору соціологічної інформації, розуміюче спілкування, індивідуальний досвід, фокус-групова динаміка.

Підп. до друку 19.12.96. Гарн. "Pragmatica". Формат 60×84¹/₁₆.
Папір друк. № 1. Спосіб друку офсетний. Умовн. друк. арк. 1,63.
Умовн. фарбо-відб. 1,7У. Обл.-вид. арк. 1,0.
Тираж 100. Зам. № 6-4347.

Фірма «ВІПОЛ»
252151, Київ, вул. Волинська, 60.

440677

AB 36.740